

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ; ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

ПРАВОВИЙ ПОРЯДОК ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ ЯК ФЕНОМЕН ПРАВОВОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ (XVI – XVIII ст.)

LEGAL ORDER OF ZAPOROZHIAN SICH AS THE PHENOMENON OF LEGAL LIFE IN UKRAINE (XVI – XVIII centuries)

Атаманова Н.В.,
викладач кафедри теорії та історії
держави і права Міжнародного
гуманітарного університету

Стаття присвячена дослідженню процесів правового впорядкування суспільного життя України доби козацтва. Автор аналізує феномен правового порядку Запорізької Січі як породження правового буття українського народу та фактор правового розвитку України у XVI – XVIII ст.ст.

Ключові слова: правове життя, правопорядок, правопорядок Запорізької Січі, звичаєве право.

Статья посвящена исследованию процессов правового упорядочения общественной жизни Украины эпохи казачества. Автор анализирует феномен правового порядка Запорожской Сечи как порождение правового бытия украинского народа и фактор правового развития Украины в XVI – XVIII в.в.

Ключевые слова: правовая жизнь, правопорядок, правопорядок Запорожской Сечи, обычное право.

Article is dedicated to the study of processes of the legal ordering in social life of Ukraine in Cossacks era. Author analyzes phenomenon of legal order in Zaporizhzhya Sich as a procreation of legal existence of Ukrainian people and factor of legal development in Ukraine XVI – XVIII centuries.

Key words: legal life, law and order, law and order of the Zaporizhzhya Sich, common law.

Постановка проблеми. Правовий порядок Запорізької Січі є одним з унікальних явищ історичного буття українського народу в складних та досить несприятливих умовах формування засад правового впорядкування суспільної життєдіяльності. Дослідження цього феномена актуалізується значенням правового спадку українського козацтва для правового розвитку і розбудови правової системи України.

Стан дослідження. Історії становлення та розвитку українського козацтва присвячено доволі значний літературний доробок вітчизняних та зарубіжних дослідників (В. Антонович, О. Апанович, Г. Боплан, С. Величко, В. Голобуцький, Г. Грабянка, М. Грушевський, О. Гуржій, П. Крип'якевич, О. Лазаревський, Н. Наріжний, Я. Падох, І. Паньонко, А. Пашук, В. Смолій, Д. Яворницький та ін.), в якому правові аспекти мають здебільшого факультативний характер. Спеціальні історико-правові дослідження звичаєвого права, правової свідомості та правової культури українського козацтва (І. Грозовський[1], Д. Андреев[2], В. Щербак[3], М. Жовтобрюх[4], А. Гурбик[5] та ін.) уможливають наукову постановку і дослідження правового порядку Запорізької Січі як надбання правового розвитку українського суспільства у 16-18 ст.ст., що і складає мету даної статті.

Виклад основного матеріалу. Для розуміння сутності правового устрою і правового впорядкування суспільної життєдіяльності в Україні козацької доби важливе значення мають витоки козацтва як суспільного стану, що став носієм певних правових цінностей та нормативної системи, які не тільки справили потужний вплив на соціальний і правовий розвиток українського суспільства, а й донині залишаються важливим чинником духовного ствердження українства. Для дослідження правового порядку Запорізької Січі цей сюжет виступає одним з аспектів осягнення природи українського козацтва, адже його генеза пояснює причини, місце і роль цього феномена в суспільно-правовому житті України протягом значного історичного періоду. Оскільки межі

статті та її мета унеможливають докладне розкриття цього питання, слід звернутися, насамперед, до основних причин виникнення козацтва. По-перше, земельна: переселенці з Литовсько-Руської держави освоювали південні території для автономного від офіційної влади життя. По-друге, економічна: перенаселення спонукало деякого шукати кращої долі і займатися промислами на пустих землях. По-третє, татарська: набіги татар викликали необхідність захисту прикордонних територій та освоєння військового мистецтва. По-четверте, наявність вільних степових територій як плацдарму для спільноти козаків. По-п'яте, любов українців до свободи і рівності, що змушувало їх освоювати землі, не підвладні Польщі чи Литві, та формувати суспільно-політичну і правову організацію життя, які відповідали б їх ментальності. Найголовніше ж, є підстави стверджувати українотонність козацтва як у процесах його виникнення і становлення, так і в усіх проявах життєдіяльності протягом всієї його історії. Козацтво остаточно оформлюється як суспільна верства в другій половині XVI ст., стає провідником українського народу та втілює його віковічні політико-правові ідеали (свобода, справедливість, рівність, демократизм). Так, найважливіші питання козаки вирішували на радах (у т.ч. й вибирали козацьку старшину), від курінних до Загальної козацької, яка систематично скликалася (на Різдво, Великдень та Покрову) і щороку обирала кошового отамана чи гетьмана, які не мали безмежної влади.

Виникнення різноманітних суспільних відносин усередині козацької спільноти та відносин з іншими верствами українського суспільства, і навіть за його межами, формувало доволі розвинене для свого часу правове життя, що визначило потребу у впорядкуванні життєдіяльності, в тому числі і в правовій сфері, та зумовило появу та існування доволі самобутньої системи забезпечення правового порядку. Зазначимо: правовий порядок – не тільки правова категорія, абстракція. Це і соціально-правова реальність, яка виявляє себе у стані дійсної впорядкованості, організованості та безпечності людської

і суспільної життєдіяльності [6, с. 86]. Правовий порядок Запорізької Січі існував на тлі доволі «специфічного» людського простору (передусім, козацтва), тобто на тлі відносин між людьми, яким притаманні досить особливі (корпоративні) інтереси, протомілітарний спосіб життя, в якому поєднувалися елементи військової і селянської культури. Суб'єктом творення правового порядку виступає козацька спільнота, яка складається з представників різних прошарків українського суспільства (селянство, міщани, ремісники та ін.) з домінуванням сільського населення. Запорізька Січ, цей своєрідний «плавильний котел» людської спільноти, приймала до себе і представників інших народів, асимілюючи їх та формуючи досить стійку протягом значного часу цілісність нормативного і ціннісного регулювання суспільних відносин.

Аналізуючи правове життя Запорізької Січі, маємо зазначити, що ціннісно-правова складова виробленої козацькою спільнотою системи регулювання суспільних відносин на ранньому етапі її розвитку мала зародковий характер. Вона виявляла себе в корпоративних уявленнях козацтва про правду, справедливість, честь, порядок, тобто поняття, змістовна характеристика яких тяжіє до мононормативного регулювання, де правові уявлення і нормативи тісно переплелися з моральними і релігійними. Це невіддільна правових цінностей від моральних і релігійних значною мірою спричинилося необхідністю «мобілізації» і взаємопідтримки всіх засобів суспільно-корпоративної регуляції, спрямованих на суворе забезпечення протівійськової дисципліни і відповідного порядку в усіх сферах козацького життя. Сутність ціннісних уподобань козацької спільноти визначалася тим, що у козаки йшли знедолені, але не скорені люди, здатні зі зброєю в руках відстояти свою людську гідність.

Козацька правова система була недиференційованою, адже морально-етичні (правда, справедливість, честь, свобода тощо), традиційні (звичаї, «давні права і вольності» тощо) та релігійні категорії значно впливали на формування політико-правових категорій («чесність велика», «здоровий глузд», значимість православної віри, демократизм, республіканізм, консерватизм, панування звичаїв тощо). Окремість козацького права визначалася в т.ч. Польщею і Московією, коли вони підтверджували чинність козацького права і вольностей. При цьому правовий розвиток козацтва також піддавався певним іноземним впливам (татарському, польському, московському та ін.).

На перших етапах становлення нового українського суспільного стану козаки, спираючись на свій попередній досвід, встановлювали певні норми суспільної життєдіяльності, виробляли відповідний обставинам правовий світогляд, чинили часом відмінне в конкретних проявах, але загалом схоже в його основних рисах судочинство [5, с. 135]. Поєднання ціннісного та нормативного аспектів творення правопорядку українським козацтвом ґрунтувалося на спільності рис звичаєвого права українських земель: Волині, Берестейщини, Київщини, Поділля, Пінщини, – населення яких було основним джерелом формування козацької спільноти, а відтак, несло з собою властиві українству правовий досвід і правову свідомість.

Формування ціннісно-нормативних засад правового порядку в козацькому середовищі великою мірою відбивало особливості правового життя не тільки цього суспільного стану, але й населення всіх тогочасних українських територій, що знаходилося під впливом процесів правотворення українського народу на різних етапах його розвитку. Домінуючим системоутворюючим фактором правового порядку було звичаєве козацьке право – сукупність правових звичаїв, що встановлювалися у сфері життєдіяльності козацтва. Важливість цього джерела підкреслює той факт, що відразу після приєднання України

до Росії царська грамота від 25 березня 1654 р. надавала Війську Запорізькому право судитися «у своїх старшин по давнішим правам їх», тобто на основі звичаєвого права. А база звичаєвого права закладалася якраз у XV – середині XVII ст. Слід вказати, що спочатку особливої популярності звичаєве козацьке право набуло в середовищі українських селян, що втікали від своїх хазяїв і властей у райони середнього і нижнього Придніпров'я. При цьому норми звичаєвого права, які склалися у Запорізькій Січі, закріплювали військово-адміністративну організацію козацтва, деякі правила воєнних дій, порядок землекористування й укладення окремих договорів, положення щодо роботи судових органів, видів злочинів і покарань. Козаки надавали перевагу існуванню права у неписаній формі, адже побоювалися, що писане право зможе обмежити козацькі вольності. При цьому, не зважаючи на самобутність та оригінальність козацького права, воно не було цілком ізольованим від впливів іншої правової реальності (звичаїв, литовського, церковного і магдебурзького права), а той факт, що козацькі правові ідеали перекликалися з вимогами міщан до міської влади (середні статки, добре ім'я, богобоязкість, справедливість, правдивість, твердість, уміння зберігати таємницю, відсутність жадібності тощо), свідчить про те, що воно ґрунтувалося на загальних раціональних засадах, що є загальнолюдськими цінностями та ідеалами.

Традиційний характер козацького права означає доцільність пошуку його зв'язків із попередніми здобутками правової теорії та практики, найвизначнішими з яких є нормативна система Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Цікаво, що Руська Правда закріплювала общинний характер життя (власний і козакам), передбачала суворі покарання за образу (як відомо, козаки також дбали про «лицарську честь»), закріплювала зародки трансформації злочину від приватної «образи» до публічного «порушення закону» (що знайшло розвиток і за часів козацтва, коли осавул як посадова особа певною мірою наділявся слідчими функціями) тощо.

Отже, основними специфічними рисами правового порядку Запорізької Січі є: а) відносна впорядкованість; б) органічний зв'язок зі звичаєвим козацьким правом та обумовлений цим консерватизм; в) утворення природно-історичним шляхом; г) розвиток на основі громадських засад співжиття січовиків; ґ) наявність специфічної мети – виживання січової козацької спільноти в суворих умовах за допомогою консолідації зусиль її членів; д) закріплення основ суспільного порядку; е) відображення основних правових уявлень, цінностей, ідеалів та усталеної правової практики українського козацтва; є) забезпеченість нормативними (козацьке звичаєве право, результати правотворення, джерела права, зокрема правові звичаї, рішення Загальновійськової ради, акти гетьманів та іншої старшини тощо) та організаційними (органи влади, зокрема Загальновійськова рада, посадові особи Січі, власна система судочинства тощо) інститутами січової спільноти; ж) персоналістичний та екстериторіальний характер, що визначає певний статус осіб козацького стану незалежно від місця їх перебування; з) вплив як на січовиків, так і на інших козаків та український народ загалом як у межах Вольностей Війська Запорізького, так і поза ними, зокрема, «на волості», на землях Гетьманщини, на території, фактично зайнятих козаками (у ході освоєння земель, у результаті козацько-селянських повстань і т.ін.); и) генетичний зв'язок як з правовими традиціями українського народу (громадівський характер, демократизм, поширеність рад, перейняття правових звичаїв та ін.), так і з правовими системами деяких іноземних держав (насамперед Польщі, Литви, Росії, Кримського ханства, Туреччини та ін.) тощо.

Ще однією важливою рисою правового порядку Запорізької Січі є його досить значна інституційна основа. Про значущість правового порядку в Запорізькій Січі свідчить та обставина, що суддя був другою особою після кошового отамана. Як і кошового отамана, його обирали на військовій раді з простого товариства. Суддя був охоронцем тих давніх звичаїв і одвічних порядків, на яких базувався весь лад козацького життя. Суддя розглядав кримінальні і цивільні справи, проводив разом з військовим осавулом слідство і виносив вироки. У своїх рішеннях він керувався нормами українського звичаєвого права і традиціями судової практики Козацької держави, переказами й традиціями, очевидно, занесеними з України в Запоріжжя, які передавалися з уст в уста й були освячені плином віків. При цьому вироки судді затверджувались кошовим отаманом, а смертні – радою.

Окремим правовим інститутом Запорізької Січі був військовий писар, який керував усіма письмовими справами. Його роль часто була значно більшою, ніж просте виконання канцелярських обов'язків. Він складав накази, писав дипломатичні листи, рахував прибутки і витрати, був основним радником гетьмана чи кошового отамана в справах політики, нерідко вирішуючи все на свій розсуд. Ведучи всю документацію і кореспонденцію, писар мав значний вплив на внутрішню і зовнішню політику Війська Запорізького.

Ще однією правовою інституцією Запорізької Січі був військовий осавул, якого також обирала загальна рада простих козаків низового товариства. Обов'язки його були дуже складні: він стежив за ладом і пристойністю серед козаків у мирний час на Січі, а у воєнний – у таборі. Осавул також стежив за виконанням судових вироків за рішенням кошового чи всієї ради як у Січі, так і у віддалених паланках війська, провадив дізнання з приводу різних суперечок і злочинів серед сімейних козаків, охороняв усіх, хто мандрував степами запорізьких

вольностей, захищав інтереси війська на прикордонній лінії та ін. Статус осавула дослідники порівнюють з посадою міністра поліції чи генерал-ад'ютанта при фельдмаршалі. У судових справах виконував роль слідчого: проводив дізнання з приводу суперечок між січовиками, злочинів серед сімейних козаків, розглядав скарги на місці, стежив за виконанням судових вироків, переслідував зі зброєю злочинців. На рівні низового козацтва підтримання порядку здійснювали так звані «батьки» або «сивоусі діди», довбиш, пушкар, товмач, кантаржій, шафар, канцеляристи, шкільні отамани та ін. Військовий довбиш (кошовий довбиш) – це військовий службовець на Запорізькій Січі у XVI-XVIII ст., що здійснював чимало важливих функцій, зокрема кримінально-виконавчих і поліцейських: роздягав засудженого і приковував до ганебного стовпа на січовому майдані, був присутній при виконанні вироків та ін.

Отже, ми приходимо до висновків: достатньо деталізована і розгалужена інфраструктура забезпечення правового порядку Запорізької Січі засвідчує наявність високого рівня правового розвитку українського суспільства у досліджуваній період, що зайвий раз підкреслює здатність українського народу до утворення досконалої і самодостатньої, довшеної та оригінальної в ціннісно-нормативному та інституційному плані системи ефективного правового впорядкування суспільної життєдіяльності. Також доречно зазначити, що подальше дослідження проблематики правового порядку Запорізької Січі відкриває можливості осягнення не тільки інституційних його засад, але й проникнення у глибинну природу, зв'язок з ментальними характеристиками українства, його правовими традиціями та уможливує розробки і впровадження правових технологій використання історичного досвіду українського народу в сучасних умовах розвитку правового життя, що є вельми важливою та перспективною справою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грозовський І.М. Козацьке право / І.М. Грозовський // Право України. – 1997. – № 6. – С. 76-80.
2. Андреев Д.В. Етносоціокультурні чинники формування національної правосвідомості (на прикладі судової системи Запорізької Січі XVII-XVIII століть): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України МВС України / Д.В. Андреев. – К., 2003. – 182 с.
3. Щербак В.О. Витоки козацького права / Історія українського козацтва: нариси у 2 т. / Редкол: Смолій (відп. ред.) та інші. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 94-100.
4. Жовтобрюх М.М. Звичаєве право: сутність, генеза, чинність: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України / М.М. Жовтобрюх. – К., 2002. – 206 с.
5. Гурбик А.О. Звичаєво-правова культура запорізького козацтва // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол. В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 134-160.
6. Крижанівський А.Ф. Правовий порядок в Україні: витоки, концептуальні засади, інфраструктура: монографіч / А.Ф. Крижанівський. – Одеса: Фенікс, 2009. – 504 с.